

УДК 3420.572

doi.org/10.30970/jcl.2.2021.4

Дмитро Белов

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та
порівняльного правознавства,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Ужгород, Україна

Google Scholar: <https://scholar.google.com/citations?user=q5pW13AAAAAJ>

НОРМА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СТРУКТУРИ

CONSTITUTIONAL NORM OF LAW: TOPICAL ISSUES OF ITS STRUCTURE

Dmytro Bielov

Doctor of Law, Professor, Department of Constitutional Law and Comparative Jurisprudence
Uzhhorod National University, Ukraine

Abstract | The specifics of the norm of the constitutional law of Ukraine in the context of enshrining in it the basic provisions of the constitutional and legal status of a person and a citizen are revealed. It is pointed out that the multifaceted system of constitutional law of Ukraine and all its structural elements consist of the norms of constitutional law. The norms make up the basis for the institutions of constitutional law along with the other parts of the system of constitutional law - natural and positive, general and special part, substantive and procedural, international and national, and the like. That is, the system of constitutional law of Ukraine cannot exist outside its normative dimension. In addition, law, and later its system, were formed on the basis of legal norms, which have historically stood out from other social norms - religious, moral, ethical, cultural, etc.

It is noted that the position of the general theory of constitutional law, the study of the constitutional and legal status of man and citizen are closely related to the problem of determining the subject of constitutional law on the legal status of man and citizen. In this sense in the science of constitutional law, there are at least two ways to answer the question. One of them interprets only the basic principles of the constitutional and legal status of man as a subject of constitutional law, and the other also adds the problems of protection and maintenance of the constitutional and legal status of man and citizen to the subject of the science of constitutional law. On the other hand, the coverage of the problems of the constitutional and legal status of a human and citizen has purely methodological relevance.

The establishment of the foundations of the legal status of a person by the Constitution of Ukraine has marked the beginning of the process of compiling a new type of legal culture of our state and its citizens. At the same time, it is the principles of the legal status of a person, formed outside the very institution of the constitutional status of a person, that bring to it the meaning that necessitates truly historical changes in our society.

Keywords: the constitutional and legal status of man and citizen, the system of constitutional law, the norm of constitutional law.

Анотація | Розкрито специфіку норми конституційного права України в контексті закріплення в ній базових положень конституційно-правового статусу людини і громадянина. Вказується, багатоаспектна система конституційного права України і всі її структурні елементи складаються саме із норм конституційного права. Останні є основою інститутів конституційного права, а також інших частин системи конституційного права – природного та позитивного, загальної частини й особливої частини, матеріального та процесуального, міжнародного і національного тощо. Тобто система конституційного права України не може існувати поза межами свого нормативного виміру. До того ж право, а згодом і його система, утворилися саме на основі норм права, які історично виокремилися з-поміж інших соціальних норм – релігійних, моральних, етичних, культурних тощо.

Відзначається, позиції загальної теорії конституційного права, дослідження конституційно-правового статусу людини і громадянина є тісно пов'язаними з проблемою визначення предмета конституційного права щодо правового статусу людини і громадянина. У цьому сенсі в науці конституційного права існують принаймні два способи відповіді на порушене питання. Один з них предметом конституційного права трактує виключно основні принципи конституційно-правового статусу людини, а інший до предмета науки конституційного права долучає ще й проблеми захисту та забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина. З іншого боку, висвітлення проблем конституційно-правового статусу людини і громадянина має суто методологічну актуальність.

Встановлення Конституцією України основ правового статусу особи поклато початок й процесу складання нового типу правової культури нашої держави та її громадян. Разом з тим, саме принципи правового статусу особи, формуючись за межами самого інституту конституційного статусу особи, привносять в нього той зміст, який і викликає необхідність проведення справді історичних змін в нашому суспільстві.

Ключові слова: конституційно-правовий статус людини і громадянина, система конституційного права, норма конституційного права.

Постановка проблеми. Первинним й одним із найважливіших елементів системи конституційного права України є конституційно-правова норма (*від лат. norma – правило, взірець*). Норми конституційного права як складові системи конституційного права України відображають у своїй сукупності сутність і зміст цієї галузі права¹. З огляду на це їх ще іноді порівнюють із клітинами, як першоосновою будь-якого живого організму, біологічної системи.

На думку В. Федоренка, зазначене порівняння є справедливим і для багатьох інших органічних систем. Так, багатоаспектна система конституційного права України і всі її структурні елементи складаються саме із норм конституційного права. Останні є основою інститутів конституційного права, а також інших частин системи конституційного права – природного та позитивного, загальної частини й особливої частини, матеріального та процесуального, міжнародного і національного тощо. Тобто система конституційного права України не може існувати поза межами свого нормативного виміру. До того ж право, а згодом і його система утворилися саме на основі норм

¹ Погорілко В. Ф. Конституційне право України: *акад. курс: підруч.*: у 2 т. Т. 1 / за ред. В. Ф. Погорілка. К.: ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2006. С. 289.

права, які історично виокремилися з-поміж інших соціальних норм – релігійних, моральних, етичних, культурних тощо. При цьому норми права зберегли в собі властивості, притаманні всім соціальним нормам загалом².

Виклад основного матеріалу. Зміст правового становища людини визначають всі ті норми та регульовані ними відносини, що виникають між державою і людиною у зв'язку з її фактичним місцем у соціально-економічному, політичному та духовно-моральному житті нашого суспільства. Ці відносини дуже різноманітні, вони охоплюють найрізноманітніші аспекти життя й тому регулюються нормами не якоїсь однієї, а практично всіх галузей права.

Водночас особливу роль тут відіграють конституційні норми. Внаслідок свого загальнорегулятивного характеру вони окреслюють становище громадян не в якійсь певній сфері діяльності, а в основних її галузях. При цьому вони встановлюють лише найбільш істотні, корінні відносини між державою та її громадянами у зв'язку з їх місцем в управлінні громадськими та державними справами, залишаючи докладне регулювання таких відносин нормам інших галузей.

Будь-яка соціальна норма, писав свого часу відомий український радянський теоретик права П. Недбайло, є правилом загального характеру, що відображає потреби суспільного життя та має керівне значення для практичної діяльності людей. Соціальні норми виникли одночасно з людським суспільством у зв'язку з необхідністю охопити й урегулювати поведінку людей загальними правилами³. На думку вченого, «...норма – це не проста констатація фактів, не судження про ті чи інші їх ознаки, а обов'язкове правило, веління, що завжди вимагає певних результатів, настання чи ненастання певних наслідків. Норма – це завжди правило належної та можливої в її межах поведінки, що зобов'язує, забороняє, дозволяє ту чи іншу дію або вчинок за певних умов. Норма є імператив, який постулює належний зв'язок між людьми; вона зумовлена загрозою невігідних наслідків для будь-кого, хто відступить від її вимог»⁴. Такі властивості регулятора суспільних відносин загалом властиві й нормам конституційного права.

З огляду на вище обґрунтовану первинність норми конституційного права щодо інших структурних елементів багатоаспектної системи конституційного права України, дослідження саме їх сутності, змісту, юридичних властивостей і особливостей побудови є своєрідним «ключем» до пізнання інститутів й інших складників системи конституційного права загалом. До того ж, на відміну від інших структурних елементів системи конституційного права України, норми конституційного права є одними із найбільш досліджених у сучасній українській юридичній науці. Так, тільки на дисертаційному рівні юридична природа норм конституційного права України досліджувалася за останні вісімнадцять років кілька разів (серед таких робіт, наприклад, дослідження О. Степанюка⁵; О. Сінькевича⁶; Я. Чистоколяного⁷ та ін.)

² Федоренко Владислав Леонідович. Теоретичні основи системи конституційного права України. *Дис. на здобуття наук. ступеня докт. юридич. наук:* спеціальність 12.00.02 – «конституційне право; муніципальне право». Х., 2010. С. 128.

³ Недбайло П.О. Советские социалистические правовые нормы. *Антологія української юридичної думки:* в 10 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.]. Т. 9: Юридична наука радянської доби / [упоряд.: В.Б. Авер'янов, О.М. Костенко, В.П. Нагребельний, В. Ф. Погорілко, К.О. Савчук, І.Б. Усенко, Г.П. Тимченко; відп. ред. В.П. Нагребельний]. К.: «Видавничий дім «Юридична коніга», 2004. С. 73.

⁴ Недбайло П.О. Советские социалистические правовые нормы. *Антологія української юридичної думки:* в 10 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.]. Т. 9: Юридична наука радянської доби / [упоряд.: В. Б. Авер'янов, О.М. Костенко, В.П. Нагребельний, В.Ф. Погорілко, К.О. Савчук, І.Б. Усенко, Г.П. Тимченко; відп. ред. В. П. Нагребельний]. К.: «Видавничий дім «Юридична коніга», 2004. С. 73–74.

⁵ Степанюк О.І. Норми конституційного права України: проблеми теорії: *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук:* спец. 12.00.02 «Конституційне право України». К., 1993. 18 с.

⁶ Сінькевич О.В. Норми конституційного права України: *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук:* спец. 12.00.02 «Конституційне право України». К., 2003. 20 с.

⁷ Чистоколяний Я.В. Конституційно-правові норми в Україні: *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук:* спец. 12.00.02 «Конституційне право України». К., 2005. 20 с.

При цьому конституційні норми містять не тільки вихідні дані статусу особистості, а й закріплюють всі її головні сторони. Тому конституційний статус справедливо розглядається як основа правового положення громадян⁸.

Слід відзначити, що позиції загальної теорії конституційного права, дослідження конституційно-правового статусу людини і громадянина є тісно пов'язаними з проблемою визначення предмета конституційного права щодо правового статусу людини і громадянина. У цьому сенсі в науці конституційного права існують принаймні два способи відповіді на порушене питання. Один з них предметом конституційного права трактує виключно основні принципи конституційно-правового статусу людини, а інший до предмета науки конституційного права долучає ще й проблеми захисту та забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина. З іншого боку, висвітлення проблем конституційно-правового статусу людини і громадянина має суто методологічну актуальність. Мається на увазі, за твердженням Т. Француз-Яковець, що завдяки категорії конституційно-правового статусу людини і громадянина виникає можливість аналізу його структури та складових елементів. При цьому аналіз набуває ознак комплексності, тому що досліджуються не обмежені інститути громадянства, правосуб'єктності, прав і свобод людини, обов'язків громадян, гарантій прав і свобод людини тощо, але один з елементів конституційно-правового статусу людини, що тісно пов'язаний з іншими і складає цілісну систему, через яку встановлюються та регулюються відносини людини з державою та іншими суб'єктами правовідносин⁹.

При цьому, на думку вченої, проблема забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина є одним із ключових питань як у науці конституційного права, так і у безпосередній конституційній практиці. Це пояснюється тим, що у самому понятті «конституційно-правовий статус людини і громадянина» відбувається фіксація основ взаємовідносин між людиною, державою і суспільством, окреслюються їхні права і взаємні обов'язки, встановлюється система забезпечення, гарантування і захисту прав усіх учасників зазначених взаємовідносин¹⁰.

Ставлячи завданням дослідження принципу рівності прав жінки і чоловіка, а також його науково-теоретичного та практичного змісту, не можна обмежуватись лише аналізом фактичних прав наведених категорій осіб та інших елементів їх конституційно-правового статусу, які закріплено на законодавчому рівні тієї або іншої держави. Дійсно, адекватне розуміння того, що в реальності являє собою конституційно-правовий статус людини, передбачає докладне висвітлення тих основ, завдяки яким формується система прав людини і громадянина, і через які забезпечується фактична реалізація цих прав. Зазначені основоположні начала визначаються поняттям «принципи конституційно-правового статусу людини». Їхні роль і значення у процесі формування та розвитку відносин між державою та індивідом пояснюються тим, що саме на рівні принципів конституційно-правового статусу людини визначається, чи забезпечується у державі рівність прав і свобод людини і громадянина, чи бере держава на себе обов'язок дотримуватися визначених у Конституції прав людини та захищати їх, чи визнаються ці права державою у повному обсязі, чи існують обмеження реалізації прав людини і громадянина, і якщо так, то які і т. д.

Таким чином, *ipso jure*, виходячи з розуміння принципів конституційно-правового статусу людини як визнаних та захищених правом і державою основних засад, на основі яких відбувається реалізація конституційно-правового статусу людини, необхідно визнати, що дослідження системи цих принципів, а також специфіки їхньої взаємодії в реалізації конституційно-правового статусу

⁸ Воеводін Л.Д. Понятіе и основные элементы конституционного статуса личности. *Конституционный статус личности в СССР*. М. Юрид. лит., 1980. С. 22.

⁹ Француз-Яковець Т.А. Забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні: *Дис. наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. 12.00.02.* – конституційне право. Одеська національна юридична академія, Одеса, 2007. С. 3.

¹⁰ Там само.

людини, є невід'ємною складовою теоретичних досліджень у галузі конституційного права, теорії прав людини і громадянина¹¹.

За вірним твердженням С. Лаврентьєва, значення інституту конституційного статусу особи в будь-якій сучасній демократичній державі переоцінити важко¹². В Україні це значно важче зробити, оскільки з даним інститутом пов'язані не тільки надії людей на гідний правовий спосіб життя, але і всі процеси перетворення державно-правової системи суспільства. Вирішальною мірою це пояснюється тим, що саме конституційний статус особи став тією конкретною та юридично значимою формою, в якій знайшли своє вираження права і свободи людини, що зумовили і багато в чому продовжують виступати найважливішою причиною справді демократичних змін у житті нашого суспільства¹³.

Встановлення Конституцією України основ правового статусу особи поклало початок й процесу складання нового типу правової культури нашої держави та її громадян. Водночас саме принципи правового статусу особи, формуючись за межами самого інституту конституційного статусу особи, привносять в нього той зміст, який і викликає необхідність проведення справді історичних змін в нашому суспільстві. Отож, цілком закономірним є зростання наукового інтересу конституціоналістів до питань джерел, природи і правової цінності основних принципів конституційного статусу особи.

Так, зокрема, над проблемою принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина працювали П. Рабінович, М. Хавронюк¹⁴, В. Кравченко¹⁵, О. Фрицький¹⁶, котрі, своєю чергою, виділяють наступні принципи:

1) *принцип рівності у правах і свободах та рівності перед законом*, котрий впливає із статей 21 і 24 Конституції України;

2) *принцип невідчужуваності і непорушності прав і свобод людини*, закріплений у ст. 21 Конституції України;

3) *принцип гарантованості прав та свобод людини і громадянина й неможливості їх скасування*;

4) *принцип невичерпності прав і свобод людини і громадянина*, закріплений у ст. 22 Конституції України;

5) *принцип відповідності міжнародним стандартам прав і свобод людини і громадянина*, закріплених у Конституції України (статті 3, 5, 6, 8, 9);

6) *принцип єдності прав та обов'язків людини і громадянина* відповідно до статей 23 і 68 Конституції України.

Крім того, деякі науковці виділяють ще й інші принципи конституційно-правового статусу людини і громадянина. Так, зокрема, В. Кравченко¹⁷, виділяє *принцип свободи людини*. На його думку, в статтях 21 і 23 Конституції України цей принцип обумовлює її право на вільний розвиток своєї особистості, а межею індивідуальної свободи є права і свободи інших людей. Вчений також виділяє *принцип рівності людей у своїй гідності* (ст. 21 Конституції України). Згідно з Преамбулою Міжнародного пакту про громадські і політичні права гідність особи є властивістю, притаманною

¹¹ Француз-Яковець Т.А. Забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні: Автореф. дис. наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. 12.00.02. – конституційне право. Одеська національна юридична академія, Одеса, 2007. С. 10.

¹² Лаврентьєв С.В. Основные принципы конституционного статуса личности: Теоретико-конституционный анализ: автореф. дисс. канд. юрид. наук по спец.: 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право. Волгоград. 2005. С. 1.

¹³ Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2004. С. 89-90.

¹⁴ Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2004. С. 81.

¹⁵ Кравченко В.В. Конституційне право України: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2004. С. 19.

¹⁶ Фрицький О.Ф. Конституційне право України: Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2002. С. 118.

¹⁷ Кравченко В.В. Конституційне право України: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2004. С. 120.

«всім членам людської сім'ї», визнання гідності людей, їхніх рівних і невід'ємних прав є «основою свободи, справедливості і загального миру»¹⁸.

П. Рабінович і М. Хавронюк у своїй роботі зазначають окремим принципом *принцип недопущення звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод*¹⁹, закріплений у ст. 22 Конституції, що не допускає звуження при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів. Також зазначають *принцип заборони свавільного обмеження конституційних прав та свобод людини і громадянина*²⁰. Стаття 64 Конституції України передбачає наявність певних формальних меж цих прав та свобод, а також той факт, що ці межі мають визначатися лише законом, тільки у випадках, передбачених Основним Законом України, і обґрунтовуватися відповідними факторами.

І, нарешті, принцип, закріплений в Основному Законі нашої держави (ст. 24, 23, 21), принцип *рівності прав жінки і чоловіка* (гендерної рівності), яким, зокрема, проголошується, що рівність прав жінки та чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у суспільно-політичній та культурній діяльності, у одержанні освіти та професійної підготовки, у праці та винагороді за неї.

Не заперечуючи ні гносеологічної, ані практичної цінності вищенаведеного підходу до розуміння та виявлення основних принципів конституційного статусу особи, все ж не можна не помітити його односторонність. Це виявляється, на погляд С. Лаврентьєва²¹, вже в тому, що подібного роду принципи носять характер загальноновизнаних, а тому, по-перше, не даруються державою, а визнаються нею, а по-друге, формулюються не державою та її органами, а міжнародним співтовариством, привносячи тим самим до конституційного статусу особи загальнолюдські цінності природних прав і свобод. Звідси, на думку А. Олійника, впливає, що і методологія їх наукового аналізу не може бути зведена до вищенаведених правил. Вона повинна бути розширена до природно-правової природи конституційного статусу особи. Це, своєю чергою, робить необхідним переосмислення як самої категорії «конституційний статус особи», так і її структурних утворень, у низці яких і розташовуються дані принципи²².

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Погорілко В.Ф. Конституційне право України: акад. курс: підруч.: у 2 т. Т. 1 / за ред. В.Ф. Погорілка. К.: ТОВ «Видво «Юридична думка», 2006. 544 с.
2. Федоренко В.Л. Теоретичні основи системи конституційного права України. Дис. на здобуття наук. ступеня докт. юридич. наук: спеціальність 12.00.02 – «конституційне право; муніципальне право». Х., 2010. 550 с.
3. Недбайло П.О. Советские социалистические правовые нормы. Антологія української юридичної думки: в 10 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.]. Т. 9: Юридична наука радянської доби / [упоряд.: В.Б. Авер'янов, О.М. Костенко, В.П. Нагребельний, В.Ф. Погорілко, К.О. Савчук, І.Б. Усенко, Г.П. Тимченко; відп. ред. В.П. Нагребельний]. К.: «Видавничий дім «Юридична книга», 2004. С. 73–95.
4. Степанюк О.І. Норми конституційного права України: проблеми теорії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право України». К., 1993. 18 с.
5. Сінькевич О.В. Норми конституційного права України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право України». К., 2003. 20 с.
6. Чистоколяний Я.В. Конституційно-правові норми в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право України». К., 2005. – 20 с.
7. Воеводин Л.Д. Понятие и основные элементы конституционного статуса личности. Конституционный статус личности в СССР. М. Юрид. лит., 1980. 331 с.

¹⁸ Міжнародний пакт про громадські і політичні права. Права людини (Основні міжнародно-правові документи). К., 1989. С. 28

¹⁹ Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2004. 4, С. 85

²⁰ Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2004. С. 86.

²¹ Лаврентьєв С.В. Основные принципы конституционного статуса личности: Теоретико-конституционный анализ: автореф. дисс. канд. юрид. наук по спец.: 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право. Волгоград. 2005. С. 2.

²² Олійник А.С. Конституційне законодавство України: Гендерна експертиза. К.: Логос, 2001. С. 21.

8. Француз-Яковець Т.А. Забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні: Дис. наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. 12.00.02. – конституційне право. Одеська національна юридична академія, Одеса, 2007. 210 с.
9. Француз-Яковець Т.А. Забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні: Автореф. дис. наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. 12.00.02. – конституційне право. Одеська національна юридична академія, Одеса, 2007. 19 с.
10. Лаврентьев С.В. Основные принципы конституционного статуса личности: Теоретико-конституционный анализ: автореф. дисс. канд. юрид. наук по спец.: 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право. Волгоград. 2005. 19 с.
11. Рабінович П.М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2004. 464 с.
12. Кравченко В.В. Конституційне право України: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2004. 512 с.
13. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2002. 536 с.
14. Міжнародний пакт про громадські і політичні права. Права людини (Основні міжнародно-правові документи). К., 1989. 530 с.
15. Олійник А.С. Конституційне законодавство України: Гендерна експертиза. К.: Логос, 2001. 77 с.
16. Bielov D. Human rights for information in social networks: constitutional aspect. Journal of legal studies. Volume 22. Issue 36/2018. ISSN 2457-9017
17. Белов Д.М., Громовчук М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні засади. Науковий вісник УжНУ. Серія «Право». Випуск 42. 2017 р. С. 27-31.
18. Byelov Dmytry. Ochrana ľudských a občianskych práv a slobôd advokácie na Ukrajine. ĽUDSKÉ PRÁVA VČERA A DNES. PŔVOD A VÝZNAM ĽUDSKÝCH PRÁVA ICH OCHRANA V PRÁVNEJ TEÓRII I PRAXI: Medzinárodná vedecká konferencia „Banskobystrická škola právnych dejín» 3. ročník (Univerzita Mateja Bela, Právnická fakulta BANSKÁ BYSTRICA, 15. – 16. marca 2017). S. 15-19.
19. Byelov Dmytry, Hromovchuk Miroslava. The constitution of the state in the context of its functions. Visegrad Journal on Human Rights. 2017. № 4. S. 41-49.

References

Bibliography:

1. Pohorilko V.F. Konstytutsiine pravo Ukrainy: akad. kurs: pidruch.: u 2 t. T. 1 / za red. V.F. Pohorilka. K.: TOV «Vyd-vo «Yurydychna dumka», 2006. 544 s.
2. Fedorenko V.L. Teoretychni osnovy systemy konstytutsiinoho prava Ukrainy. Dys. na zdobuttia nauk. stupenia dokt. yurydych. nauk: spetsialnist 12.00.02 – «konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo». KH., 2010. 550 s.
3. Nedbailo P.O. Sovetskie sotsialisticheskie pravovye normy. Antologiya ukrainskoj iuridichnoji dumki: v 10 t. / [redkol.: IU.S. Shemshuchenko (golova) ta in.]. T. 9: Iuridichna nauka radianskoji dobi / [uporiad.: V.B. Aver'ianov, O.M. Kostenko, V.P. Nagrebelnii, V.F. Pogorilko, K.O. Savchuk, I.B. Usenko, G.P. Timchenko; vidp. red. V.P. Nagrebelnii]. K.: «Vidavnicхий dim «Iuridichna koniga», 2004. S. 73–95.
4. Stepaniuk O.I. Normy konstytutsiinoho prava Ukrainy: problemy teorii: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo Ukrainy». K., 1993. 18 s.
5. Sinkevych O.V. Normy konstytutsiinoho prava Ukrainy: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo Ukrainy». K., 2003. 20 s.
6. Chystokolianiya YA.V. Konstytutsiino-pravovi normy v Ukraini: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo Ukrainy». K., 2005. – 20 s.
7. Voevodin L.D. Poniatie i osnovnye elementy konstitutsionnogo statusa lichnosti. Konstitutsionnyi status lichnosti v SSSR. M. Iurid. lit., 1980. 331 s.
8. Frantsuz-Yakovets T.A. Zabezpechennia konstytutsiino-pravovoho statusu liudyny i hromadianyna v Ukraini: Dys. nauk. stupenia kand. yuryd. nauk za spets. 12.00.02. – konstytutsiine pravo. Odeska natsionalna yurydychna akademiia, Odessa, 2007. 210 s.
9. Frantsuz-Yakovets T.A. Zabezpechennia konstytutsiino-pravovoho statusu liudyny i hromadianyna v Ukraini: Avtoref. dys. nauk. stupenia kand. yuryd. nauk za spets. 12.00.02. – konstytutsiine pravo. Odeska natsionalna yurydychna akademiia, Odessa, 2007. 19 s.
10. Lavrentev S.V. Osnovnye printsipy konstitutsionnogo statusa lichnosti: Teoretiko-konstitutsionnyi analiz: avtoref. disss. kand. iurid. nauk po spets.: 12.00.02 – konstitutsionnoe pravo; munitsypalnoe pravo. Volgograd. 2005. 19 s.
11. Rabinovych P.M., Khavroniuk M. I. Prava liudyny i hromadianyna: Navchalnyi posibnyk. K.: Atika, 2004. 464 s.
12. Kravchenko V.V. Konstytutsiine pravo Ukrainy: Navchalnyi posibnyk. K.: Atika, 2004. 512 s.
13. Frytskyi O.F. Konstytutsiine pravo Ukrainy: Pidruchnyk. K.: Yurinkom Inter, 2002. 536 s.
14. Mizhnarodnyi pakt pro hromadski i politychni prava. Prava liudyny (Osnovni mizhnarodno-pravovi dokumenty). K., 1989. 530 s.
15. Oliinyk A.S. Konstytutsiine zakonodavstvo Ukrainy: Genderna ekspertyza. K.: Lohos, 2001. 77 s.

16. Bielov D. Human rights for information in social networks: constitutional aspect. *Journal of legal studies*. Volume 22. Issue 36/2018. ISSN 2457-9017
17. Bielov D.M., Hromovchuk M.V. Systema zakhystu prav i svobod liudyny i hromadianyna: doktryrinalni zasady. *Naukovyi visnyk UzhNU. Serii «Pravo»*. Vypusk 42. 2017 r. С. 27-31.
18. Byelov Dmytry. Ochrana ľudských a občianskych práv a slobôd advokácie na Ukrajine. ĽUDSKÉ PRÁVA VČERA A DNES. PŔVOD A VÝZNAM ĽUDSKÝCH PRÁVA ICH OCHRANA V PRÁVNEJ TEÓRII I PRAXI: Medzinárodná vedecká konferencia „Banskobystrická škola právnych dejín» 3. ročník (Univerzita Mateja Bela, Právnická fakulta BANSKÁ BYSTRICA, 15. – 16. marca 2017). S. 15-19.
19. Byelov Dmytry, Hromovchuk Miroslava. The constitution of the state in the context of its functions. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 4. S. 41-49.